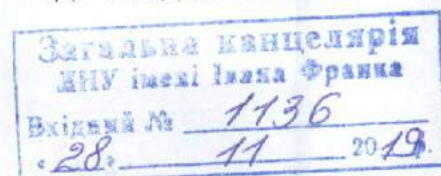

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію Заяця Андрія Євгеновича «Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.», подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України

Міста впродовж всієї історії людства відігравали роль локомотива економічного розвитку; саме в містах виникали осередки науки й культури, формувалися прогресивні форми організації виробництва, з'являлися нові моделі судової організації й соціальних відносин. У період Середньовіччя та ранньомодерного часу у містах більшості країн Європи поширилося самоврядування, а самі міські соціуми внесли вагомий внесок у посилення центральної влади, створення останньою ефективних механізмів здійснення торговельної, податкової і монетарної політики. Кожна європейська держава мала власну й в дечому відмінну модель міської організації. Разом з тим, міський простір Європи на той час був разом із торгівлею найбільш глобалізованим елементом європейської цивілізації. Маркером, що підтверджує цю тезу, є феномен поширення міського права, сформованого в міських осередках Священної Римської імперії німецької нації (Магдебург, Нюрнберг, Любек), далеко на схід – на Сіверщину й Київське Задніпров'я (у випадку магдебурзького права). Однак цей процес експансії не мав механістичного характеру. Чим далі на схід, тим більше міське право синтезувалося з місцевими традиціями, створюючи цілком оригінальну модель організації урбаністичних осередків. Дослідникам, однак, в силу не збереженості стосовно Наддніпрянщини більш-менш повноцінної джерельної бази, можливо простежити лише найбільш загальні риси цієї моделі. Щодо українських воєводств Речі Посполитої, то лише для Волині стан джерельної бази стосовно виникнення й функціонування міських осередків можна вважати умовно задовільним. Звідси випливає постулат, що без докладного вивчення різних аспектів міського життя на Волині годі сподіватися на

істотний прогрес у дослідженні міст України на схід від Случі. Залучення ж за допомогою порівняльного методу «волинського» матеріалу відкриває нові обрії історичної науки й для Київщини, Брацлавщини і Чернігово-Сіверщини. Зважаючи на вищезначене дисертаційне дослідження А. Заяця є, без сумніву, актуальним.

Автор поставив перед собою складну й амбітну мету – вивчити й провести комплексний аналіз процесу становлення й функціонування громад королівських і приватновласницьких міст Волині в ранньомодерну добу. А. Заяць здійснив успішну спробу вписати міські суспільства в систему складних, багатофункціональних соціальних відносин регіону, акцентувавши увагу, зокрема, на ролі міст у житті політичного народу Речі Посполитої – шляхти. Першочерговим і наскрізним для всього дослідження завданням, яке сформулював Автор, стало доведення нерозривного зв'язку внутрішньої організації життя волинських міст з аналогічними формами соціального буття в країнах Центральної та Центрально-Східної Європи. Переконливо обґрунтована А. Заяцем, ця теза стала одночасно й одним з найважливіших положень його дослідження. Автору вдалося підтвердити, що в українських землях розвивалися, хоч і з певним часовим запізненням, ті самі соціальні інститути, склалися подібні правові обмеження, як і в Центрі Європи.

Завдання, поставлені А. Заяцем при написанні дослідження, вимагали міждисциплінарних підходів. Автор, крім знання іноземних мов, кириличної і латинської палеографії, мусив «розшифровувати» складну систему соціально-станових відносин у волинських містах. Накладення, викликані збереженням елементів давньоруської урбаністичної організації, впливами литовської і польської традицій, а також відчутними інтервенціями мігрантів з різних регіонів Європейського континенту (євреї, німці, італійці, вірмени, москвитини, шотландці тощо), створили мозаїчну картину міських структур Волині. Аналізований джерельний матеріал «наказував» Автору звертатися до методів історичної філології чи історичної географії, не кажучи вже про здобутки науки історії права та державних і корпоративних інститутів. В

цілому, слід відзначити, що монографія А. Заяця, в тому числі й завдяки широко обраному предмету дослідження, відтворює докладну й достатньо повну картину еволюції міського суспільства Волині від початку XVI до середини XVII ст. Це є вагомим внеском Автора в українську та світову історіографію.

Джерельна база дослідження, виявлена й опрацьована А. Заяцем у своєму дослідженні впродовж десятків років «бенедектинської» праці в архівах і рукописних зібраннях бібліотек, є надзвичайно широкою й майже бездоганною з точки зору потенційного наповнення. Автор використав документальні зібрання архівів та бібліотек України, Польщі, Росії, Латвії. Основу ж джерельної бази дослідження складають актові книги судових установ. У роботі використані книги Володимирського, Луцького, Кременецького гродського й земського судів, Вінницького гродського суду, книги міських магістратів (Луцьк, Кременець, Ковель, Рівне, Козлин, Миляновичі, Львів), міських ратуш Олики й Вижви. Як виникає з дослідження, Автор здійснив подокументну кверенду цих книг за досліджуваний період. Принагідно слід відзначити масштаб роботи з виявлення необхідних джерел. Лише у фонді Луцького гродського уряду А. Заяць опрацював майже 260 справ, що сумарно й дуже приблизно складає декілька сотень тисяч рукописних аркушів. Важливим доповненням до актів судово-адміністративних установ стали статистично-описові матеріали (інвентарі, люстрації, поборові, подимні реєстри тощо), які, крім актових книг, вміщуються у книгах Коронного Скарбу, а також в окремих приватних архівах. Не «забув» Автор і про фундаментальні державні діловодні архіви Великого князівства Литовського (Литовська метрика) та Речі Посполитої (Коронна метрика). Верифікація джерельних даних з огляду на такий масив джерельної бази стала одним з найважливіших завдань дослідження. Автор із цим завданням справився блискуче. Пошук відповідної інформації вимагав залучення й наративних джерел. Автор використовує у своєму дослідженні літописи, щоденники, мемуари, кореспонденцію, що дозволила йому

«оживити»/доповнити дані документальних джерел поведінковими сюжетами, встановити причинно-наслідкові зв'язки між різними явищами і процесами, визначити мотивацію осіб, причетних до управління міськими структурами на Волині.

У монографічному дослідженні А. Заяць проявив себе як кваліфікований знавець історіографії проблеми. Особливо слід наголосити, на наш погляд, на вдалому поєднанні двох підходів Автора до викладу історіографії. У підрозділі 1.1 викладається загальна історіографія проблеми. В структурних рубриках, присвячених окремим аспектам функціонування міського суспільства, А. Заяць вміщує історіографічні сюжети, в яких аналізує літературу предмета того чи іншого підрозділу. Подібна архітектоніка викладу попередньої історіографії дала можливість Автору максимально врахувати її досягнення, полегшила оцінку та критику. З іншого боку, такий підхід дозволив «розвантажити» базовий історіографічний підрозділ й увести в дослідження праці, які мають нібито побічне, але, насправді, непересічне значення. Вдале поєднання історіографічних сюжетів й власне дослідження того чи іншого питання додає роботі Автора наукової солідності, підтверджує оригінальність та достовірність його висновків.

А. Заяць висунув та обґрунтував у монографії ряд науково значимих положень, що дають можливість переглянути, а в ряді випадків докорінно змінити традиційні твердження попередньої історіографії, дотичні до досліджуваної проблеми. Ці положення можуть бути сформульовані наступним чином:

- встановлена й обґрунтована чітка стратифікація міських поселень Волині. Опіраючись на критерій поєднання чисельності населення й адміністративної ваги міста, Автор виділив головні міста (повітові центри), більші (понад 500 будинків), середні (від 200 до 500), малі міста (до 200 будинків);
- визначені позитивні й негативні чинники умови функціонування міст. На думку Автора, до перших слід віднести географічні, комунікаційні,

нормативно-правові (наявність магдебурзького права, привілею на проведення ярмарків і торгів), фіскальні (звільнення від сплати податків); до других – безпекові проблеми (напади шляхти, татар тощо), надзвичайні й стихійні явища (паводки, пошесті, пожежі та ін.), політику власників щодо здавання в оренду чи використання міста як засобу забезпечення виконання своїх боргових зобов'язань (застава), які аж ніяк не сприяли поступальному розвитку урбаністичного центру;

- простежено взаємозв'язок між власниками й міськими громадами. Доведено, що найбільш поширеною формою цього взаємозв'язку виступала обопільна економічна зацікавленість сторін, наслідком якої ставала містозасновча ініціатива (локація), клопотання власника про надання магдебурзького права, торгових привілеїв, судове супроводження процесів й юридичний захист міщан з його сторони;
- досліджено інститут вїтївства та пов'язаних з ним урядів (лентвїйт, лавники). Встановлено, що цей уряд посідали переважно шляхтичі, основні повноваження урядника зосереджувалися у сфері судочинства, його протиріччя з міською громадою мали здебільшого фінансовий характер;
- відтворено штат урядників, що відповідав за функціонування міського самоврядування (райці) та забезпечував повсякденне життя міста (писар, шафар, інстигатор, кликун, кат, міська сторожа);
- встановлено джерела формування правової системи волинських міст. Новаторськими у цьому контексті виглядають доведені Автором випадки використання в судочинстві окремих статей Третього Литовського статуту, існування апеляції волинських міст до Львівського міського суду, залучення норм звичаєвого права до процесу встановлення справедливості та виконання рішень;
- при розкритті питання правового становища міщанства доведено існування практики набуття міщанами, зокрема на прикладі Луцька у першій половині XVII ст., міського громадянства; встановлено, що на

відміну від Корони, поняття «міщанин» у волинських містах поширювалося в т. ч. і на євреїв, що мешкали в їх межах;

- досліджено професійний склад міщанства (виявлено 136 фахів, які представляли сфери виробництва й послуг). Настільки дозволяли джерела, простежено етнічний склад населення міст Волині; вказано, що традиційний поділ міського соціуму на патриціат, бюргерство та плебс на волинському ґрунті мав чисто умоглядний характер, а джерела показують значно складнішу соціальну структуру;

- тісний зв'язок Волині з іншими українськими воєводствами Речі Посполитої, на думку Автора, свідчить про застосування й поширення висновків щодо волинських міст на урбаністичні осередки цих територій, стосовно яких відчувається гострий брак джерельних даних.

У монографічному дослідженні А. Заяця, на наш погляд, правильно сформульовані об'єкт і предмет дослідження. Не викликають жодного заперечення його територіальні межі, мета й дослідницькі завдання.

Автор успішно вирішив поставлені дослідницькі завдання, чим виявив себе як кваліфікований дослідник. Фахове володіння методами дослідження, притаманними як для історичної науки, так і для права, філології та географії, дозволили А. Заяцю ґрунтовно вивчити міське суспільство Волині з початку XVI до середини XVII ст., зокрема процес формування мережі міських поселень регіону, організацію міського управління, функціонування судочинства, становлення, соціальну структуру, етнічний склад та правове становище міської громади, її стосунки з іншими станами Великого князівства Литовського й Речі Посполитої, насамперед шляхтою. Монографія містить унікальні ілюстрації пародійних, символічних малюнків та прикладів художнього оформлення записів в актових книгах. Видання включає майже 100 сторінок різноманітних, надзвичайно інформативних додатків, значну частину яких складають матеріали, що можуть бути використані в подальшій науковій діяльності Автора при розробці просопографічних сюжетів

(колективних портретів) урядників королівських і приватновласницьких міст Волинського воєводства.

Разом з тим, як будь-яке солідне дослідження монографія не вільна від окремих недоліків. Опонент усвідомлює, що його зауваження здебільшого мають полемічний характер.

Простежуючи роль приватних власників і королівських старост у системі міської життєдіяльності, А. Заяць лапідарно згадує про позицію окремих великих князів і королів щодо підтримки у ході суперечок чи то міщан, чи то старост. Ці згадки варто було б розбудувати, створивши повноцінний сюжет про монаршу політику стосовно міст свого домену на Волині. З літератури відомо, що ця політика залежала від тактики і стратегії короля, його відносин в даний конкретний момент зі шляхтою й магнатами. Знаємо, наприклад, що Владислав IV намагався опертися на підтримку міст; такі ж спроби робив Сигізмунд III у часи рокошу М. Зебжидовського. Ширше вивчення королівської політики щодо волинських міст домену допомогло встановити її цілі, фінансову складову й ступінь реалізації на місцях.

У підрозділі 2.3 (Фактори розвитку міських поселень) Автор подає довгі переліки статистичного змісту (фіксація оренд міст євреями, застав, контактів купівлі-продажу, місцевих мір, пожеж, пошестей, татарських нападів). Як здається, ці переліки доцільніше було б оформити у таблиці й помістити в додатках, залишивши у підрозділі опис і аналіз найбільш показових фактів, що підтверджували б думку дисертанта.

Дослідження А. Заяця містить значне число термінів, які Автор тлумачить у примітках. Оскільки чимало з них повторюються неодноразово, то об'єктивно виникає потреба в укладенні термінологічного словничка. Наявність такого індекса в додатках значно спростила б читачеві процес ознайомлення й розуміння тексту монографії.

Автор слушно відзначає важливу й позитивну роль в успішній реалізації містозасновчих ініціатив торговельних шляхів в регіоні. Для більшої наочності на картосхемі, поміщеній у дослідженні, варто було

відтворити найбільш важливі з цих шляхів і, таким чином, візуалізувати пряму залежність мережі міст від маршрутів їх проходження.

На с. 103 А. Заяць згадує лист-попередження у 1615 р. про очікуваний татарський напад від імені коронного гетьмана. Формулювання «коронний гетьман» навряд чи можна вважати тут вдалим. Уряд великого коронного гетьмана був після смерті Яна Замойського (1605 р.) аж до початку 1618 р. не обсадженим, а уряд польного гетьмана займав Станіслав Жулкевський. Однак, попри те, що обидва уряди були коронними, в літературі розрізняють великого й польного гетьманів й відповідно їх титулюють. Як наслідок, незрозуміло про якого саме гетьмана йдеться в тексті книги.

На с. 140 автор, посилаючись на книгу Володимирського земського уряду, зазначає, що в 1591 р. до володимирського в'їтвства належало с. Шистів. До цієї інформації слід було б підійти більш критично. Правдоподібно, що в'їти лише незаконно претендували на це село, бо на той час половина поселення належала Володимирсько-Берестейській єпархії, а інша перебувала у власності Володимирського домініканського монастиря.

У монографії відсутній список ілюстрацій, хоча їх налічується 16. Поза тим, належало подати не лише джерела походження ілюстрацій та рік їх появи, але й дати їм авторські назви. Це не лише полегшило сприйняття ілюстрацій читачами, але й прив'язало їх до вибраних фрагментів тексту дослідження.

В цілому ж, вказані недоліки не впливають на загальний високий науковий рівень дисертаційної роботи.

Результати отримані в результаті виконання даного дисертаційного дослідження можуть бути використані при написанні шкільних і вузівських підручників з історії України та країн Центрально-Східної Європи, історії станів ранньомодерної доби, джерелознавчих, генеалогічних та краєзнавчих праць, при підготовці монографічних та узагальнюючих праць з історії міщанства українських воєводств Речі Посполитої.

Дисертаційне дослідження оформлене згідно вимог, запропонованих Державною атестаційною комісією; зміст автореферату й основних положень дисертації є ідентичним. Дисертація (у формі монографії) А. Заяця є завершеною працею, в якій отримані нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують важливу для української історичної науки проблему формування та функціонування міського суспільства Волинського воєводства Речі Посполитої протягом XVI – першої половини XVII ст.

За актуальністю, науковою новизною і практичною значимістю дисертаційна робота (у формі монографії) «Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.» відповідає вимогам п. 10 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567, а Заяць Андрій Євгенович заслуговує на присвоєння наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – Історія України.

18/XI 2019 р.

*Доктор історичних наук,
професор кафедри країнознавства
Національного університету
«Острозька академія»*

П. М. Кулаковський

Кулаковський П. М.
ПІДПИС
ПІДТВЕРДЖУЮ
НАЧАЛЬНИК ВІДДІЛУ
КАДРІВ НАУ.ОА.
ВІДДІЛ
КАДРІВ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"
"THE NATIONAL UNIVERSITY OF OSTROH ACADEMY"
554301